

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 44: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2015

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/9ff44253-1760-4ff4-887a-eddee7772f2d>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Pečat i nadgrobni natpis Marije, bosanske vojvotkinje i grofice od Helfensteina. Prilog heraldici Nemanjića i Kotromanića*

Emir O. Filipović
Sarajevo

Abstract: This paper deals with the heraldic achievements preserved on the seal and funerary inscription of Mary, daughter of Bosnian Ban Stjepan II Kotromanić and wife of German Count Ulrich X von Helfenstein. These exceptional cultural and historical artefacts, which reflect the personality of the bearer contained in the symbols, present different coats-of-arms that can be identified as the dynastic arms of the Nemanjić and Kotromanić dynasties. The author presents a hypothesis that the earliest preserved depiction of the heraldic achievement of the Nemanjić dynasty on an escutcheon – a double headed eagle with spread wings – is to be found on a seal of a Bosnian princess. He also re-visits the issue of the basic colours on the Kotromanić coat-of-arms.

Key words: Mary von Helfenstein, Kotromanići, Nemanjići, heraldry, coat-of-arms, sigillography, seal

Marija, kćerka bosanskog bana Stjepana II Kotromanića († 1353) i supruge njemačkog grofa Ulricha X od Helfensteina († 1372), već odavno nije nepoznat lik srednjovjekovne bosanske historije. Iako je u ranijim skicama njenog života krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća bilo izvjesnih neslaganja o određenim ključnim pitanjima,¹ danas su poznati gotovo svi glavni detalji njene biografije.² Kao mlada djevojka boravila je na dvoru svog rođaka, ugarskog kralja Ludovika (1342–1382),

zajedno sa starijom sestrom Elizabetom. Dok je Elizabeta sklopila brak s kraljem Ludovikom, Marija je 1352. ili 1353. godine posredovanjem rimskog cara Karla IV (1346–1378) stupila u bračnu vezu s grofom Ulrichom X iz njemačkog velikaškog roda Helfensteina s prostranim posjedima u Švapskoj.³ U plodnom braku Marija je rodila devetero djece prije nego joj je suprug 1372. stradao kao žrtva zavjere u kojoj je ubijen. Poslije toga je naredne tri decenije sama brinula o svom potomstvu te stekla veliki ugled u društvu i sredini gdje se često uz titulu grofice od Helfensteina potpisivala i kao “Herzogin von Bossen”.

U ovom radu analizirat će se heraldičke predstave na spomenicima koji se vežu uz ličnost i djelovanje Marije od Helfensteina. Iako su ti izvori bili poznati historiografiji i objavljeni u starijim radovima, izazivali su samo djelomičnu pažnju ranijih istraživača i o njima su izricani uglavnom pogrešni zaključci. Riječ je o suvremenom Marijinom pečatu nastalom u 14. stoljeću i o prepisu njenog nadgrobnog natpisa iz kasnijeg vremena. Uz osnovne informacije i kraći pregled dosadašnjih stavova o tim spomenicima, oni će u nastavku izlaganja također biti sagledani u kon-

* U pribavljanju ilustrativnog materijala za ovaj rad nesebično mi je pomogla dr. Maria Magdalena Rückert, uposlenica Državnog arhiva u Ludwigsburgu, na čemu joj se ljubazno zahvaljujem. Zahvalnost također dugujem dr. Katji Mahnič s Odsjeka za historiju umjetnosti Filozofskog fakulteta u Ljubljani te kolegama Nedimu Rabiću i Dejanu Zadri.

¹ Prvi cjelovit prikaz njenog životopisa dao je Schön 1892, 82–87. Na njegov tekst se u većoj mjeri oslanjao i Burkhardt 1949, 33–57, u opširnijem radu koji je pisan bez kritičkog aparata. S nešto više obzira prema dokumentima o Mariji je pisao i Thallóczy 1893, 10–29; Thallóczy 1895, 303–318. Pregledni tekst o Mariji i njenom životu objavio je Радонић 1938, 111–121. Kao i većina starijih autora, Ацовић 2000, 5, pogrešno smatra Mariju Tvrtkovom sestrom, ali daje korisno rodoslovno stablo njenih nasljednika kroz osam generacija do prve polovine 17. stoljeća. O Mariji je pisao i Schuhholz 1994, 27–42, ali mi je njegov rad, nažalost, bio nedostupan.

² Najrecentniji rad o Mariji od Helfensteina, s temeljitim pregledom izvora i literature te ispravkama brojnih pogrešnih navoda ranije historiografije, dao je Rabić 2014, 105–129.

³ O historiji grofovskog roda Helfenstein vidi: Kerler 1840; Gruber et al. 1994.

Sl. 1. Pečat Marije od Helfensteina pričvršćen na povelju od 17. decembra 1365. godine (Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Staatsarchiv Ludwigsburg, sign. B 95 U 89)

tekstu drugih izvora za heraldiku balkanskih vladarskih porodica Nemanjića i Kotromanića, odnosno zemalja Srbije i Bosne. Posebna pažnja bit će posvećena ulozi koju su grbovi jedne ili druge dinastije mogli igrati u odražavanju identiteta nositelja heraldičkog znamenja u okruženju različitim od matičnog. Dodatnu težinu problemu daje okolnost da se radi o grbovima koje su nosile žene udate za pripadnike visokog plemstva. Na taj način je njihov grb, ili grb njihovih porodica, ponio konkretan značaj u uzdizanju ugleda, ranga i legitimiteta njihovih supružnika.

Grbovi na pečatu Marije od Helfensteina

Prilikom sklapanja primirja između Marije od Helfensteina i opata Konrada od Elchingena 17. decembra 1365. godine sačinjena je i prateća isprava koja je trebala dokumentirati izvršeni pravni čin. Danas se ta povelja čuva u Državnom arhivu u Ludwigsburgu nedaleko od Stuttgarta i na nju

je kao koroborativni element pričvršćen viseći pečat Marije, "rođene vojvotkinje od Bosne". Pečat je promjera od oko 30 mm i nedavno je restauriran.⁴ Prvi ga je opisao Theodor Schön 1892. godine, ali posredno i to prema informacijama koje mu je ustupio Otto von Alberti, službenik tadašnjeg Tajnog kućnog i državnog arhiva u Württembergu.⁵ Opis pečata sa slikom malog formata nedugo potom objavio je i Lajos Thallóczy.⁶ U njegovo vrijeme je pečatna slika bila dobro očuvana, a i danas se na njoj jasno može uočiti ženski lik u stojećem stavu s dugačkom naboranom haljinom i po jednom štitom u rukama. U njenoj lijevoj ruci nalazi se štit s predstavom slona koji korača preko tri

⁴ Povelju je izdala Marija, "Herzogin von Bosnien", opatu Konradu iz samostana u Elchingenu kojemu je u svoje i u ime svog supruga jamčila sigurnost do iduće Sviječnice, tj. do 2. februara 1366. godine. Na povelju su, osim Marijinog, bili pričvršćeni još i pečati Friedricha von Westerstettena, zvanog Scheuler, i Ulricha, svećenika iz Hermaringena. Dokument se čuva pod signaturom: Staatsarchiv Ludwigsburg (StAL), B 95 U 89.

⁵ Schön 1892, 86.

⁶ Thallóczy 1893, 23; Thallóczy 1895, 314.

brežuljka, a u desnoj štit s predstavom dvoglavog orla. Oko cijele pečatne slike teče legenda: “† S[i-gillum] Marie co[m]jitisse de Helse[n]stain”. (Slika 1) U drugim radovima o Mariji njen pečat spominjan je samo usputno ili nikako.

Na pečatima srednjovjekovnih plemenitih dama se još od početka 13. stoljeća počinju javljati ženske figure okružene grbovnim štitovima ili s grbovima u rukama i praksa je obično podrazumijevala da jedan grb predstavlja porodicu supruga, a drugi heraldičko naslijeđe oca.⁷ Prema tome je i grb s Marijine lijeve strane zapravo dobro poznati porodični grb Helfensteina. On predstavlja jedan od karakterističnijih primjera tzv. “govorećih grbova” (fr. *armes parlantes*, njem. *Namenwappen*) koji imenima svojih heraldičkih elemenata asociraju na ime ili prezime nositelja grba. U ovom slučaju se radi o sličnosti između prezimena *Helfenstein* i njemačkog naziva za slona, tj. *Elefant*.⁸ Grb ove porodice je relativno često zastupljen u srednjovjekovnim grbovnicima njemačkog plemstva i do danas je sačuvano više njegovih prikaza iz 14. i 15. stoljeća. (Slike 2, 3, 4)

I dok se identifikacija znamenja Helfensteina na Marijinom pečatu ne postavlja kao problematična, grb s njene desne strane je u struci izazivao određene nedoumice. Po opisu Otta von Albertija koji prenosi Schön, na štitu je bio dvoglavi orao,⁹ a prema Thallóczyju orao je imao samo jednu glavu, okrenutu prema desno i krunisanu trozubom krunom.¹⁰ Takvo razumijevanje pred-

Sl. 2. Grb porodice Helfenstein iz Ciriškog grbovnika, c. 1330-1345. (Zürcher Wappenrolle, Zürich, Schweizerisches Nationalmuseum, AG 2760, f. 2r)

stavljenog grbovnog znaka dovelo je čuvenog mađarskog historičara i stručnjaka za genealogiju i heraldiku u izvjesnu nedoumicu: “Eda li je to poljski orao ili carski, to je mučno odlučiti”.¹¹ Vodeći računa o Marijinom porijeklu i okolnostima njene svadbe, oba rješenja mogla bi se na prvi pogled činiti opravdanim. Njena majka bila je Elizabeta, kćerka kujavskog vojvode Kazimira II iz poljske vladarske dinastije Pjast koja se još od 13. stoljeća služila znamenjem jedno-glavog okrunjenog orla raširenih krila.¹² Marijin djed vojvoda Kazimir II se na svom pečatu iz 1307. godine služio grbom kujavskog vojvodstva na kojem je prikazana predstava hibridne životinje – poluorla s raširenim krilom i polulava u propnutom stavu – okrunjene jednom krunom.¹³ (Slika 5) No, taj grb očigledno nije postavljen na Marijin pečat na kojem se vidi slika orla s oba

⁷ Postojali su i iznimni slučajevi da se paralelno uz grb supruga na pečatu prikaže i grb djeda s očeve ili majčine strane. Ti primjeri pokazuju da grbovi na ženskim pečatima nisu bili isključivo patrilinealni, ali mali broj očuvanih slučajeva ipak ukazuje na to da je glavni značaj pridavan muškoj lozi. O heraldici na ženskim pečatima vidi: Blair 1943, 20-21, sa slikama na Tab. XV. Također i: Bedos Rezak 1988, 71-72; Danbury 2008, 20.

⁸ Prema srednjovjekovnoj porodičnoj tradiciji i “Švapskoj hronici” Thomasa Lirera iz 15. stoljeća, grb Helfensteina je poticao od rodonačelnika dinastije, izvjesnog Helfricha s početka 3. stoljeća, gospodara poriječja rijeke Fils koja protiče kroz današnja mjesta Geislingen i Göppingen istočno od Stuttgarta. Prema toj priči, prije nego je konvertirao na kršćanstvo, Helfrich se zvao Valerijan, bio je rimski građanin te službovao kao zapovjednik 5. Legije veterana stacioniranih u Germaniji (lat. *Quintam Veteranam Germanicam Elephantinam*). Budući da je njegova legija na zastavi imala prikaz slona, tako je prema predanju taj znak uvršten u grb njegovih nasljednika i porodice Helfenstein. Vidi: Kerler 1840, 2.

⁹ “... im Wappen einen Doppeladler”, Schön 1892, 86.

¹⁰ Thallóczy 1893, 23; Thallóczy 1895, 314.

¹¹ Isto. O postignućima Lajosa Thallóczyja u domenu bosanske heraldike vidi: Filipović 2010, 89-102.

¹² Vidi primjer tog grba na reversu velikog obostranog pečata poljskog kralja Przemysła II iz 1295. godine u: Piekosiński 1899, 145-146.

¹³ Piekosiński 1936, 17.

Sl. 3. Grb porodice Helfenstein, 15. stoljeće
(The University of Manchester Library, Rylands
Medieval Collection, Latin MS 28, fol. 273r)

Sl. 4. Grb porodice Helfenstein, 1479.
(Heroldsbuch des Jülichschen St. Hubertusordens,
Krakow, Biblioteka Jagiellońska, Berol. Ms. Germ.
Qu. 1479, fol. 31r)

raširena krila. S druge strane, car Karlo IV iz dinastije Luxemburg bio je posrednik pri sklapanju Marijinog braka s Ulrichom X i on se također služio carskim grbom na kojem je bio predstavljen jednoglavi orao s raširenim krilima.¹⁴ Međutim, malo bi bilo vjerovatno da se u novoj sredini princeza iz Bosne kitila grbom Rimskog carstva, pa se u rješenju tog pitanja treba prikloniti trećoj mogućoj opciji koju Thallóczy nije ni uzeo u razmatranje u svojoj analizi.

Iako je danas pečat na mjestu orlove glave djelomično oštećen, nesumnjivo se radi o predstavi dvoglavog orla. Takvo gledanje i tumačenje ovog heraldičkog simbola dovodi u pitanje postavku koju je zastupao Thallóczy. Marijini biografi Theodor Schön, a uz njega i Georg Burkhardt, smatrali su da se tu zapravo radilo o grbu dina-

stije Nemanjića, od koje je Marija vukla porijeklo preko svoje bake Jelisavete čiji je otac bio srpski kralj Stefan Dragutin.¹⁵ No, obojica su vjerovala da se Marija tim grbom počela služiti tek nakon što se njen rođak Tvrtko Kotromanić 1377. godine proglasio kraljem Srba i Bosne te da je ona njegovim usvajanjem nastojala podići svoj ugled i čast te naglasiti vezu s bosanskom vladarskom kućom. Oba istraživača su zanemarila činjenicu da je Marijin pečat nastao najranije 1365, dvanaest godina prije Tvrtkove krunidbe i njegove svjesne odluke da kao kralj Srba počne uz grb Kotromanića paralelno isticati i grb Nemanjića. Uz spomenute istraživače i Dubravko Lovrenović je zastupao stanovište da je na Marijinom pečatu prikazan "dvoglavi orao Nemanjića".¹⁶

¹⁵ Schön 1892, 86; Burkhardt 1949, 47.

¹⁶ Lovrenović 2006, 675.

¹⁴ Vidi carske pečate Karla IV u: Posse 1910, t. 1-5.

Sl. 5. Pečat vojvode Kazimira II Kujavskog, 1307.
(poczet.com/gniewkowski.htm)

Sl. 6. Avers velikog dvostranog pečata Bosanskog kraljevstva koji je bio pričvršćen na povelju kralja Dabiše kćerki Stani od 26. aprila 1395. godine (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Predstave dvoglavog orla u ikonografiji srpskih vladara počinju se javljati relativno rano i zastupljene su na mnoštvu historijskih spomenika različite vrste i namjene.¹⁷ Međutim, do sada je u literaturi smatrano da se najstarija očuvana i poznata predstava dvoglavog orla na štitu u smislu grbovnog znamenja Nemanjića i srpske države, po stilu zapadnoevropske heraldike, nalazila na aversu velikog obostranog pečata kralja Tvrtka uvedenog nakon što je svečano proglašen i krunisan za kralja.¹⁸ Iako nijedan od tih pečata iz vremena Tvrtkove vladavine nije sačuvan do danas, on se u neizmijenjenom obliku u odnosu na original nalazio pričvršćen na povelju kralja Dabiše kćerki Stani od 26. aprila 1395. godine.¹⁹ (Slika 6) Ako se prihvati postavka prema kojoj se na pečatu Marije od Helfensteina nalazi dvoglavi orao i ako taj znak protumačimo kao grb Nemanjića, onda bi to značilo da je najstariji poznati prikaz grba te srpske vladarske dinastije sačuvan upravo na pečatu jedne bosanske princeze. U prilog takvom shvatanju ide i okolnost da je u vrijeme nastanka Marijinog pečata 1365. godine Srpsko carstvo bilo na vrhuncu ugleda u suvremenom srednjovjekovnom svijetu te da je u novoj okolini mlada žena vjerovatno željela na-

glasiti svoju povezanost sa srpskim vladarskim dvorom. Ne treba se isključiti ni mogućnost da je na njen izbor mogao utjecati i muž Ulrich X kojemu je više pogodovalo da se hvali kraljevskim porijeklom svoje supruge jer je ono u njemačkoj i carskoj sredini vjerovatno moglo izazvati više pažnje od banske ili "vojvodske" titule koju je nosio Marijin otac. To djelomično stoji u neskladu s činjenicom da se u pisanim dokumentima Marija nikada nije pozivala ni na poljsko ni srpsko porijeklo, nego isključivo na veze s Bosnom odakle je i baštinila titulu "vojvotkinje". Međutim, latentne političke aspiracije su daleko lakše dolazile do izražaja u heraldičkim ili likovnim predstavama nego na konkretnim zvanjima i titulama navedenim u službenim dokumentima. Mariji je grb Nemanjića u Njemačkoj mogao poslužiti na isti način na koji ga je iskoristio i njen rođak Tvrtko Kotromanić nešto više od jednog desetljeća kasnije. Jedina razlika je u tome što je Tvrtko svoje političke težnje ostvario, dok su u Marijinom slučaju, koliko je poznato do današnjeg dana, one ostale ograničene samo na grb i pečat.

Kao zanimljivu ilustraciju na koji način su grbovi udaljenih zemalja mogli funkcionirati u novim sredinama možemo navesti usporedbu Marijinog pečata s pečatom njene sestre Katarine, od 1361. godine udate za grofa Hermana Celjskog iz Štajerske. Na jednoj povelji izdanoj u Celju 14. septembra 1374. uz grofov viseći pečat nalazi se

¹⁷ O tome Новаковић 1884; Ацовић 2008.

¹⁸ Ацовић 2008, 146. O Tvrtkovoj krunidbi vidi: Lovrenović 1999, 227-287.

¹⁹ Anđelić 1970, 25-33. Danas se povelja kralja Dabiše i od nje odvojeni pečat nalaze u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. O sudbini isprave vidi: Rodinis 2014.

Sl. 7. Pečat Katarine, kćerke bosanskog bana Stjepana II Kotromanića i supruge Hermana Celjskog, pričvršćen na povelju od 14. septembra 1374. godine (Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 5986)

i pečat njegove supruge Katarine, kćerke bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Pečatna gruda ima prečnik od 43 mm, sa slikom otisnutom u zelenkastom vosku promjera 28 mm. Na pečatnoj slici su predstavljena dva štita – grb grofova Celjskih s tri šestokrake zvijezde u rasporedu 2,1, te grb bosanskih banova iz dinastije Kotromanića s prugom koja štiti dijagonalno dijeli na dva polja. Na bosanskom štitu nedostaju ljljani koje je na grb uveo tek Tvrtko nakon proglašenja Bosanskog kraljevstva. Legenda oko pečatne slike glasi “† S[igillum] Katerine comitisse Cilie”.²⁰ (Slika 7) U društvu gdje se vjerovatno više znalo o Kotromanićima, Bosni, Bosanskoj banovini i njenom vladaru, nije bilo potrebno posezati za grbovnim obilježjima Nemanjića. Bosanska vladarska dinastija je čak stajala i u rodbinskim vezama s koruškim grofovima Ortenburškim zbog čega je ban Mladen II Šubić 1318. godine tražio papinsku dispencijaciju za sklapanje braka između Stjepana II i kćerke grofa Meinharda pošto su

mladenci stajali u četvrtom stupnju srodstva.²¹ Celjski grofovi su svoje krvne veze s Kotromanićima u kasnijem periodu čak nastojali pretočiti i u konkretne zahtjeve za bosanskom kraljevskom krunom.²²

Poseban problem u ovom smislu predstavlja pečat najstarije kćerke bana Stjepana II, Elizabete, koja se kao udovica ugarskog kralja Ludovika i kraljica Ugarske koristila sopstvenim pečatom u periodu od 1382. do 1387. godine.²³ Uporedo s predstavom okrunjene kraljice s potpunim vladarskim insignijama, posjednute na raskošno kraljevsko prijestolje, na pečatu su prikazana i dva grba. S Elizabetine desne strane nalazi se štiti s kombiniranim arpadovskim i anžuvinskim grbom Ugarskog kraljevstva, okomito podijeljen

²⁰ Pečat sa slikom i opisom su objavili: Voje 1981, 287-292; Mahnić 2006, 43.

²¹ (18. juli 1318), Theiner 1863, 135; Smičiklas 1910, 508. Također vidi i: Thallóczy 1906, 432.

²² O odnosima grofova Celjskih s Bosnom vidi: Voje 1973, 53-67; Čošković 2006, 11-29; Štih 2006, 79-103.

²³ Na pečat je pažnju skrenuo Thallóczy 1914, 282-283, koji je objavio njegov snimak i opis prema primjerku sačuvanom na povelji od 2. maja 1386. godine koja se čuva u Kućnom, dvorskom i državnom arhivu u Beču.

na dva polja popunjena prugama i ljiljanima, a s lijeve štit s konjanikom u čijoj ruci se nalazi koplje. Uzme li se u obzir da su na srednjovjekovnim ženskim pečatima po običaju bili predstavljeni grbovi supruga i oca, može se pretpostavljati da je u Elizabetinom slučaju štit s konjanikom zamišljen kao znamenje njenih predaka s očeve strane. Postavljanje poznatog grba Kotromanića, Bosanskog banata ili kraljevstva, na pečat ugarske kraljice moglo je proizvesti niz neočekivanih komplikacija. Osim što bi ukazivao na eventualne teritorijalne i državne aspiracije Ugarske prema Bosni, takav potez bi također implicirao da je Elizabeta istovremeno bila kraljica Ugarske i Bosne, što nije odgovaralo istini i realnoj političkoj situaciji. Stoga se vjerovatno ugarski dvor odlučio za alternativno znamenje. Iako se privlačnim čini mišljenje Thallóczyja koji je ukazao na očigledne paralele između konjaničkih pečata bana Stjepana II i predstave konjanika sa štita na Elizabetinom pečatu, konačno rješenje ovog zanimljivog heraldičkog pitanja morat će se odložiti za neku drugu priliku.

Vrijedi ukazati na činjenicu da su na pečatima sve tri kćerke bana Stjepana II Kotromanića heraldička znamenja njihovih porodica različito predstavljena iako su pečatne matrice izrađene u razmaku od nešto manje od dva desetljeća. To ne treba pripisivati nestalnoj ili slaboj heraldičkoj tradiciji u Bosni prve polovine 14. stoljeća, nego prije specifičnim društvenim i političkim okolnostima koje su okruživale bosanske princeze u zemljama gdje su se udale i skrasile sa svojim muževima te općom sigilografskom praksom srednjega vijeka. Pečat je bio jasan znak da osoba upravlja svojim ličnim poslovima pa je uz validaciju dokumenta također ukazivao na to da žena ima legalni kapacitet povezan s pravima posjedovanja. On je predstavljao lični biljeg identiteta i precizni marker nositeljevog imena i statusa pa se stoga u praksi vodilo računa o ikonografiji te osjetljivim i promjenjivim političkim prilikama.²⁴ U tom smislu je i heraldika na pečatima služila za naglašavanje plemenitog ili vladarskog porijekla, porodičnih veza, bračnih savezništava te društvenih aspiracija i postignuća pa se mogla mijenjati i prilagođavati shodno potrebama i prilikama. Pri tome vrijedi uvijek imati na umu da se radilo o simbolima koji su okolini trebali ned-

vosmisleno predočiti da se ugled i rang žene prenosio i na njenog supruga. Stoga su grbovi ženinog oca služili da istaknu i naglase njeno mjesto u genealogiji porodice i pozicioniraju je u novu okolinu i društvo koje je udajom prihvatila kao svoje. S tim u vezi je od početka 13. do sredine 14. stoljeća većina ženskih pečata bila pričvrćena na dokumente samo i isključivo uz pečate njihovih supruga, očeva ili sinova, a tek su udovice stjecale pravo da isprave pečate same.²⁵

Grb na nadgrobnom natpisu Marije od Helfensteina

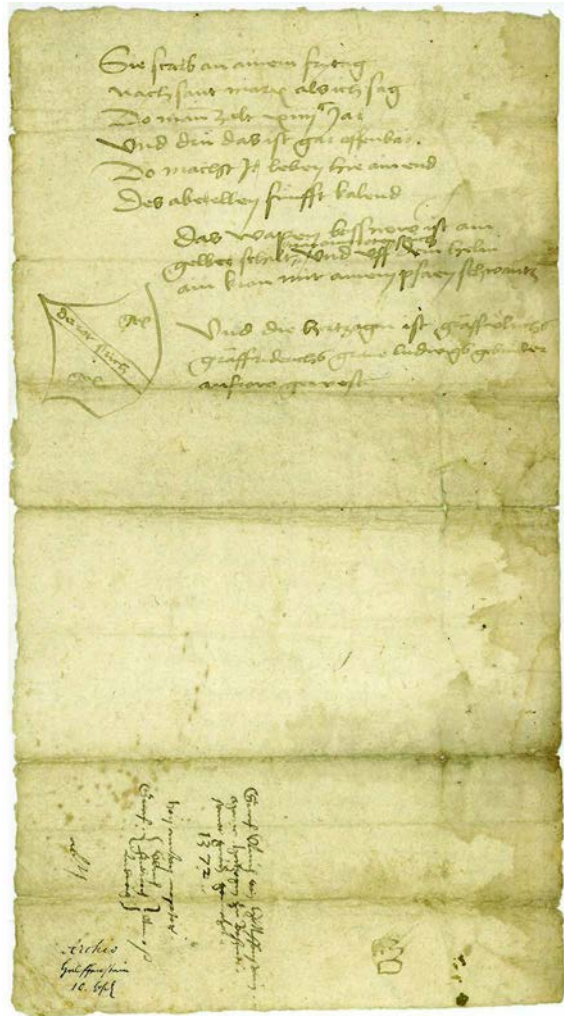
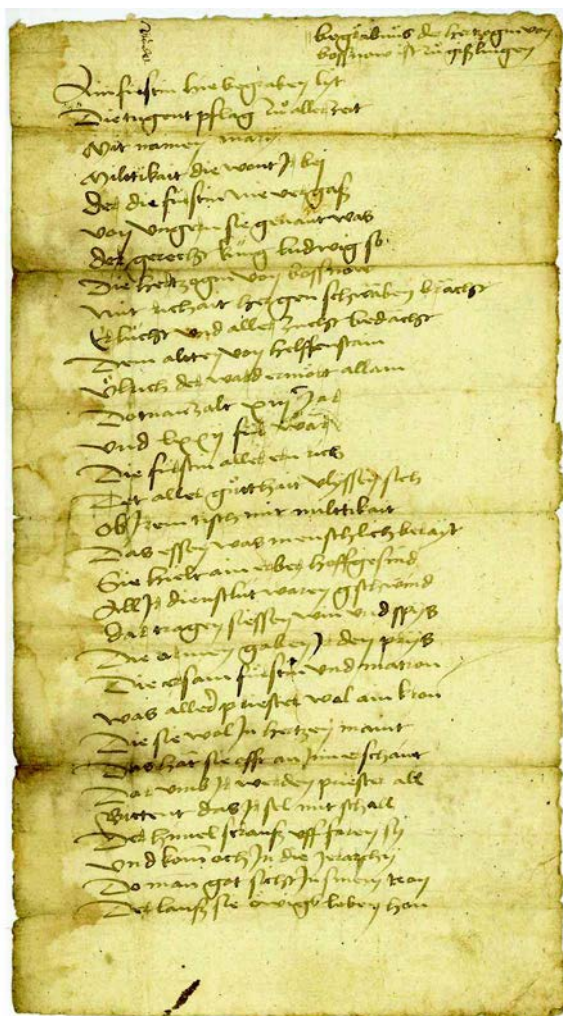
Da heraldičko znamenje bosanskih banova iz dinastije Kotromanića nije bilo posve zaboravljeno u okruženju Marije od Helfensteina, na to ukazuje jedan drugi izvor koji je, doduše, nastao u znatno kasnijem vremenu. Riječ je o prepisu natpisa s Marijine nadgrobne ploče koja se vjerovatno nekoć nalazila u crkvi u mjestu Geislingen nedaleko od Göppingena u njemačkoj saveznoj pokrajini Baden-Württemberg. Rimovani natpis u obliku pjesme sačuvan je s obje strane jednog lista hartije koja se danas nalazi u Državnom arhivu u Ludwigsburgu.²⁶ (Slika 8) Kao i pečat, i ovaj natpis je bio poznat ranijim istraživačima te je objavljivan u nekoliko navrata. Kako se radi o značajnom dokumentu, predstaviti ćemo njegov historijat i najznačajnije karakteristike. Prvi je na njega pažnju skrenuo hroničar Oswald Gabelkover iz 16. stoljeća od kojeg potiče i tvrdnja, kasnije često preuzimana, da se natpis nalazio u crkvi u mjestu Überkingenu, nedaleko od Geislingena. Međutim, on natpis nije objavio te je 1840. godine Heinrich Friedrich Kerler, autor historije grofovske porodice Helfensteina, dao potpunu transkripciju teksta, ali bez detaljnije obrade ili obrazloženja odakle je preuzeo svoj izvorni materijal. Slijedeći Gabelkovera, Kerler je tvrdio da je ispred oltara u crkvi u Überkingenu stajao Marijin veliki kameni spomenik, ali da se na njemu tada nije mogao "prepoznati ni najmanji znak natpisa".²⁷ Gotovo identično su vijest prenijeli Christoph Friedrich von Stälin kao i Georg Burkhart, koji je također objavio integralni tekst

²⁴ O tome: Bedos Rezak 1988, 61-82.

²⁵ Bedos Rezak 1988, 66.

²⁶ StAL B 95 Bü 12.

²⁷ Kerler 1840, 86-87.

Sl. 8. Prijepis grobnog natpisa Marije od Helfensteina, druga polovina 16. stoljeća
(Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Staatsarchiv Ludwigsburg, sign. B 95 Bü 12)

natpisa u stihovima.²⁸ Ovaj potonji je izrazio sumnju u to da se radi o epitafu s nadgrobnog spomenika smatrajući da je tekst isuviše dugačak za tu namjenu te da se nabrojanje i navođenje dobrih djela pokojnice ne uklapa u standardnu formu grobnih natpisa toga vremena. U prilog svojoj tezi je naveo da natpis ne navodi ni njenu djecu ni pretke te da je sastavljač teksta vjerovatno bio duhovno lice.²⁹ Pjesmu je uz kraći komentar objavio krajem 19. stoljeća i Lajos Thallóczy u svojoj studiji o Mariji od Helfensteina.³⁰ Pošto do sada u našoj historiografiji natpis nije bio predstavljen u prijevodu, ovdje ga donosimo uporedo s izvornim njemačkim tekstom pripremljenim

prema izdanju Haralda Drösa, *Die Inschriften des Landkreises Göppingen*.³¹

Prema vrsti pisma i jezika te rasporedu riječi i izvedbi stihova, tekst natpisa se može datirati u drugu polovinu 16. stoljeća. Zapis na početku pjesme: "begrabnus der Hertzogin von bossnow ist zu gißlingen" bez sumnje određuje mjesto njegovog nastanka kao Geislingen. Pretpostavlja se da bi izrada ovog teksta mogla stajati u uskoj vezi s genealoškim interesima grofova Ulricha († 1570) i Rudolfa V od Helfensteina († 1601) za čijeg vremena je nastala i povijest grofovske kuće iz pera Oswalda Gabelkovera koji je na raspolaganje dobio kompletan porodični arhiv. Međutim, smatra se i da je nadgrobni natpis nezavisan od Gabelkoverovih istraživanja te da je nastao prije

²⁸ Stälin 1842, 243; Burkhardt 1949, 34, 50.

²⁹ Burkhardt 1949, 50, 52; Rabić 2014, 123.

³⁰ Thallóczy 1893, 28-29.

³¹ Drös 1996, No. 359, 256-257.

<i>Ain fürstin hie begraben lyt Die tugent pflog zu aller zeit Mit namen mariy Milttikait die wont Jr bej Der die fürstin nie vergaß Von Vngern sie genant was Der gerecht künig Ludwig so Die hertzogin von bosnow Mit richait her gen schwaben bracht Erlücht vnd aller Zucht bedacht Dem altten von Helffenstain Volrich der ward ermört allain Do man zalt xiiij Jar Vnd lxxij für war Die fürstin aller ern rich Tet aller guotthait vlyssen sich Ob Jrem tisch mit milttikait Das essen was menschlich berayt Sie hielt ain erber Hoffgesind All Jr dienstlüt waren geschwind Dar tragen siessen win vnd spys Die armen gaben Jr den prys Die ersam fürstin vnd matron Was aller priester wol ain Kron Die sie wol Jn hertzen maint Das hat sie offft an Jnn erschaint Dar vmb Jr werden priester all Bittent das Jr sel mit schall Der Himel strauß vff faren sy Vnd komm och Jn die Jerarchy Do man got sicht Jn sinem tron Der lauß sie öwigs leben hon Sie starb an ainem frytag Nach sant marx als ich sag Do mann zalt xiiij Jar Vnd drü das ist gar offenbar Do macht Jr leben hie ain end Des aberellen fünfft kalend</i>	<i>Jedna kneginja ovdje pokopana leži, Koja je u svako vrijeme vrline njegovala. Imenom Marija, Blagost joj je pristajala, I kneginja je nikad nije zaboravljala. Od Ugarske bila je poznata, Pravedni kralj Ludovik je tako Vojvotkinju od Bosne S blagom ovdje u Švapsku doveo, Poznavajući njenu presvjetlost i vrline, Starom od Helfensteina Ulrichu, no on bijaše umoren. Brojala se tada 13 stotina godina, i 72 uistinu. Kneginja svom čašću bogata Dobročinstvima se posvetila. Na njenom stolu milostivom Pripremana je hrana s ljudskošću. Držala je časnu pratnju, Sve njene sluge bile su okretne Da donesu slatko vino i obroke. Siromašni dadoše joj nagradu. Pobožna kneginja i matrona Bila je svim svećenicima kao kruna. Što je u srcu mislila, To je često otkrivala. Zato će se svećenici svi Moliti da njena duša sa zvucima svećanim Krene putevima nebeskim I dođe u hijerarhiju, Gdje će Boga na Njegovom tronu vidjeti, I on će vječni joj život dati. Umrta je na petak, Nakon Sv. Marka, velim, A računa se 1400. godine I tri, to je poznato. Ovdje je njen život završio, Na aprilske pete kalende.</i>
---	---

Transkripcija i usporedni prijevod grobnog natpisa Marije od Helfensteina

njih.³² Po svemu sudeći, radi se o pokušaju naknadne rekonstrukcije Marijinog epitafa koji je već do sredine 16. stoljeća morao pretrpjeti izvjesna oštećenja. Nema razloga za sumnju da je autor svoju stihovanu pjesmu nastojao predstaviti kao nadgrobni natpis: "Ain fürstin hie begraben lyt", ali je također veoma vjerovatno da se ne radi o autentičnom i suvremenom tekstu koji je mogao biti postavljen na njenu nadgrobnu ploču. Zago-

netna je i okolnost da se u ovom izvoru tvrdi da je Marija bila ukopana u Geislingenu, dok su drugi autori njen nadgrobni spomenik, doduše bez natpisa, obično locirali u crkvu u Überkingenu.

U kontekstu heraldike ovaj dokument je zanimljiv jer na kraju pjesme donosi likovni prikaz i tekstualni opis grba Bosne. Do sada se pretpostavljalo da se upravo taj grb nalazio na kamenom ili drvenom nadgrobnom spomeniku vojvotkinje Marije, ali nije isključeno da su i heraldički elementi, uostalom kao i tekst pjesme,

³² Drös 1996, 256.

Sl. 9. Grb na prijepisu grobnog natpisa Marije od Helfenstaina (Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Staatsarchiv Ludwigsburg, sign. B 95 Bü 12)

rezultat naknadne rekonstrukcije koja je u obzir uzimala druge historijske i heraldičke izvore iz kasnijeg vremena. Grb je opisan na sljedeći način: "Grb Bosne je žuti štit [s crvenim potezom] a na šljemu kruna s paunovim repom".³³ Na pratećem crtežu je predstavljen samo štit, bez šljema, krune i čelenke, na kojem je iscrtana pruga i tekstom naznačene boje polja: "gel", tj. žuta, i "der rot strich", odnosno "crveni potez".³⁴ (Slika 9)

Po svom izgledu i opisu ovo znamenje u potpunosti odgovara bosanskom grbu poznatom iz drugih suvremenih heraldičkih izvora. Jedina, ali veoma krupna razlika sadržana je u izboru boja koje su drukčije od onih ustaljenih kojima se grb Kotromanića i Bosanskog kraljevstva obično predstavlja u literaturi. Pitanje boja na elemen-

³³ "Das Wappen Bossnow ist ain gelber schilt [mit ain roten strich] und uff dem helm am kron mit ainem pfaenschwantz". Drös 1996, 256. Očigledno nedovoljno upućen u heraldičku problematiku, Schön (1892, 86) je smatrao da je Marijin grb isključivo onaj s pečata te da štit nacrtan i opisan na ovom dokumentu predstavlja "eine falsche Wappenbeschreibung". On također griješi kada piše: "und ist gewiss auf ihrem Grabstein das königlich serbische Wapen angebracht gewesen".

³⁴ Thallóczy (1893, 29) je iskoristio ovaj dokument u prilog svojoj tezi da bi i "zemaljske boje" Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom također trebale biti žuta i crvena. Usp. Filipović 2010, 95.

Sl. 10. Grb kralja Bosne prema kronici koncila u Konstanzi autora Ulricha von Richental, 1470. (Badische Landesbibliothek Karlsruhe, St. Georgen 63, f. 67v – urn:nbn:de:bsz:31-37921)

tima srednjovjekovnih grbova jedno je od najkompleksnijih u heraldici pošto su spomenici na kojima su ti grbovi sačuvani – novci, pečati, kameni spomenici i slično – često sačinjeni od jednobojnog materijala na kojem je bilo teško predstaviti sve bogatstvo i kolorit heraldičkog znamenja. Jedan od najpouzdanijih izvora za utvrđivanje boja, odnosno heraldičkih tinktura na određenom grbu, jesu grbovnici, ali iz vremena srednjovjekovne Bosne, s izuzetkom prikaza potpunog grba hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinčića († 1416) u njegovom glagoljskom misalu s početka 15. stoljeća, nije očuvan nijedan takav grbovnik. Shvatanje prema kojem je grb Bosne srebrena kosa pruga na plavom polju sa šest zlatnih liljana zasnovano je na prikazima grba porodice Tvrtković u Fojničkom i drugim ilirskim grbovnicima. Kako su ti bogato ukrašeni rukopisi djelomično zasnovani na autentičnim heraldičkim izvorima, smatralo se da su vjerodostojni barem po pitanju boja na grbovima najpoznatijih

Sl. 11. Grb Bosanskog kraljevstva "koje pripada kralju Ugarske" u grbovniku Konrada Grünenberga, oko 1480. (Bayerische Staatsbibliothek, Hss Cgm 145, 38 – urn:nbn:de:bvb:12-bsb00035320-0)

vladarskih i vlasteoskih dinastija. Stoga su i pojedine tinkture ilirskih grbovnika prihvaćene u struci bez prigovora ili ograde.³⁵

Boje na grbu Bosne predstavljene na prepisu nadgrobnog natpisa Marije od Helfensteina mogu poslužiti da se ponovo postavi pitanje autentičnih boja bosanskog grba te da se ukaže na neke druge heraldičke izvore koje treba uzeti u razmatranje prilikom rješavanja tog problema. Iako je nadgrobní natpis vojvotkinje Marije iznimno značajan heraldički izvor, treba voditi računa o činjenici da se ipak ne radi o suvremenom historijskom spomeniku te da su prilikom njegovog nastanka mogli biti korišteni i neki drugi autoru dostupni heraldički izvori iz 15. ili 16. stoljeća. Naime, s obzirom na to da je nastao u njemačkom kulturnom krugu 16. stoljeća, njegov sastavljač je mogao konsultirati poznate i do tada često korištene zbornike grbova u kojima je bio zastupljen i grb Bosanskog kraljevstva. Najpoznatiji takav rukopis jeste Kronika koncila u

Konstanzu autora Ulricha Richental iz prve polovine 15. stoljeća u kojem je grb kralja Bosne predstavljen kao okrunjen raščetvoren štit s predstavom krunisanog čovjeka s mačem u poljima 1. i 4. te s kosom srebrenom prugom na crvenoj podlozi u poljima 2. i 3. (Slika 10) Gotovo istovjetan prikaz, s drukčijim rasporedom polja i drukčijim usmjerenjem kose pruge, zastupljen je u grbovniku Konrada Grünenberga sastavljenom oko 1480. godine. (Slika 11) Međutim, na oba grba nedostaju elementi opisani uz nadgrobní natpis Marije od Helfensteina – šljem, kruna i čelenka od paunovog perja – a i elementi na štitu su različiti. Sličnost se ogleda u kosoj pruzi koja je u ovom slučaju predstavljena kao srebrena na crvenom polju, a ne kao crvena na zlatnom polju. To upućuje na zaključak da je grb na prepisu Marijinog nadgrobnog natpisa nastao nezavisno od ova dva grbovnika te da je preuzet s nekog danas izgubljenog ili nepoznatog predloška. Stoga se, uz sve ograde i oprez, ipak ne smije posve isključiti ni mogućnost da je sastavljaču tog natpisa kao inspiracija poslužio autentični bosanski grb sačuvan na nekom predmetu kojim se za svoga života služila vojvotkinja Marija. Dakle, na osnovu ovog heraldičkog izvora iz 16. stoljeća može se pretpostaviti da je grb Bosne bio zapravo crvena kosa pruga na zlatnom polju, prije nego srebrena na plavom kako je to predstavljeno u ilirskim grbovnicima. S tim u vezi se javlja i dodatni problem tinkture ljiljana postavljenih na bosanski grb poslije proglašenja Bosanskog kraljevstva. Ukoliko je polje štita izvorno bilo zlatno, onda su i ljiljani također trebali biti druge boje, izuzev ako nakon 1377. godine nije izvedena promjena cjelokupnog aranžmana u rasporedu heraldičkih boja na kraljevskom grbu.

Zaključak

Heraldičke predstave sačuvane na izvorima koji se vežu za život i djelovanje Marije, kćerke bosanskog bana Stjepana II i grofice od Helfensteina, mogle bi baciti novo svjetlo na razumijevanje heraldike Nemanjića i Kotromanića, odnosno Srbije i Bosne. Kroz prizmu dostupnih likovnih prikaza može se zaključiti da je na Marijinom pečatu uz suprugov grb također bio zastupljen i grb srpske vladarske dinastije Nemanjića na čije se kraljevsko porijeklo Marija mogla pozivati u

³⁵ O ilirskoj heraldici vidi: Соловьев 2000; Lovrenović 2004; Палавестра 2010.

njemačkoj sredini kako bi podigla ugled i status ne samo sebi nego i svom suprugu Ulrichu X od Helfensteina. Prema tome, grb na njenom pečatu bi predstavljao najraniji dokumentirani slučaj korištenja dvoglavog orla na štitu kao grba Nemanjića u stilu zapadnoevropske heraldike. Usporednom analizom grbova na pečatima Marijinih sestara, Elizabete, udane za ugarskog kralja Ludovika Anžuvinskog, i Katarine, udate za grofa Hermana Celjskog, pokazano je da su grbovi na ženskim pečatima u najviše slučajeva ukazivali na heraldičko naslijeđe njihovih očeva te da su bili prilagođavani političkim potrebama njihovih nositelja.

Uz slobodno (re)konstruirani natpis s Marijine nadgrobne ploče predstavljen je drugačiji grb od onog sačuvanog na pečatu. On po svemu, izuzev bojama, odgovara prikazima grba Kotromanića, odnosno Bosne, zastupljenim na drugim suvremenim heraldičkim izvorima i ilirskim grbovnicima iz kasnijih razdoblja. Ukoliko se ovaj spomenik usporedi s nekim njemačkim zbornicima grbova iz 15. stoljeća, onda se nameće zaključak da je osnovna tinktura na štitu grba Bosanske banovine, a potom i Bosanskog kraljevstva, mogla biti crvena ili zlatna boja, što značajno mijenja dosadašnje shvatanje izgleda i simbolike tog heraldičkog znamenja. Iako su gotovo svi ovi izvori mnogo stariji od ilirskih grbovnika na kojima se zasniva shvatanje o plavoj boji bosanskog grba, ipak su nastali u udaljenoj sredini te ih treba uzimati s dosta opreza. Pošto ubrzanim procesom digitalizacije bogate građe svjetskih muzeja, galerija, biblioteka i arhiva, nije isključen pronalazak drugih, do sada stručnoj javnosti nepoznatih heraldičkih spomenika, ovaj problem ne bi trebalo definitivno zaključivati, nego bi pitanje osnovne boje grba Bosne vrijedilo ostaviti otvorenim dok se ne pojave novi izvori na osnovu kojih bi se mogli izvoditi čvršći i dalekosežniji zaključci.

Summary

The Seal and Funerary Inscription of Mary, Duchess of Bosnia and Countess of Helfenstein. A Contribution to the Heraldry of the Nemanjić and Kotromanić dynasties

This work analyses the heraldic achievements preserved on the seal and funerary inscription of Mary († 1403), the daughter of Bosnian Ban Stjepan II Kotromanić († 1353), and wife of German Count Ulrich von Helfenstein († 1372). Through the prism of available depictions and textual descriptions these sources shed a new light on the heraldry of the Nemanjić and Kotromanić dynasties as the ruling houses of Serbia and Bosnia. Mary's seal shows a female figure holding two heraldic escutcheons of which one was the device of her husband's family and the other of the Nemanjić family since her great grandfather was the Serbian King Stefan Dragutin (1276–1282, †1316). This escutcheon displayed a crowned double-headed eagle, and would be the earliest known case in which this device was used as the arms of the Nemanjić dynasty on a shield in the style of West European heraldry. The comparative analysis of heraldic escutcheons on the seals of Mary's sisters, Elizabeth, who was married to the Hungarian King Louis of Anjou, and Catherine, who was married to Count Herman of Cilli, shows that coats of arms on the seals of women in most cases represented the heraldic heritage of their fathers and that they were adapted to suit the political needs of their bearers.

In concordance with this is the fact that a reconstructed inscription from Mary's tombstone contains a representation and description of the Bosnian coat of arms which in everything, apart from the colours, suits the depictions of the arms of the Kotromanić dynasty and Bosnia which are known from other contemporary heraldic sources and armorials from the later period. If this blazon is compared to depictions of the Bosnian arms from some other German armorials from the 15th century, then we can deduce that the basic colour of the shield of the Bosnian Banate, and later Kingdom, could have been gold or red, which significantly changes the current understanding of the image and symbolism of that heraldic device. Even though all of these sources are much older than the Illyrian armorials which show the Bosnian arms as being blue, they were still created far away from Bosnia and should be considered with a lot of caution. Due to the increase in the digitization of the rich holdings of World museums, galleries, libraries

and archives, we should not exclude the possibility of finding new and previously unknown heraldic sources. Therefore this problem should not be definitively settled, and the issue of the basic heraldic tincture of the Bosnian arms should rather be left open until new materials are found which will allow us to make stronger and far-reaching conclusions.

Literatura

- Ацовић, Д. 2000, Хелфенштајнски наследници Котроманића, Гласник Српског хералдичког друштва, год. 4, бр. 11, Београд 2000, 5.
- Ацовић, Д. 2008, Хералдика и Срби, Завод за уџбенике, Београд 2008.
- Andelić, P. 1970, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970.
- Bedos Rezak, B. 1988, Women, Seals, and Power in Medieval France, 1150–1350, In: Erler, M. / Kowaleski, M. (ed.), Women and Power in the Middle Ages, The University of Georgia Press, Athens – London 1988, 61–82.
- Blair, C. H. H. 1943, Armorial upon English Seals from the Twelfth to the Sixteenth Centuries, Archaeologia, vol. LXXXIX, Oxford 1943, 1–26.
- Burkhardt, G. 1949, Maria von Bosnien, Geschichtliche Mitteilungen von Geislingen und Umgebung, 12. Heft, Helfenstein – Heft I, Geislingen 1949, 33–57.
- Čošković, P. 2006, Fridrik II. Celjski kao pretendent na bosansko prijestolje, Prilozi 35, Sarajevo 2006, 11–29.
- Danbury, E. 2008, Queens and Powerful Women: Image and Authority, In: Adams, N. / Cherry, J. / Robinson, J. (ed.), Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals, The British Museum, London 2008, 17–24.
- Drös, H. 1996, Die Inschriften des Landkreises Göppingen, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1996.
- Filipović, E. O. 2010, Lajos Thallóczy und die bosnische Heraldik, In: Juzbašić, Dž. / Ress, I. (Hrsg.), Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die Moderne Geschichtswissenschaft, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina – Ungarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte, Sonderpublikationen, Bd. CXXXIV, Klasse für Geisteswissenschaften, Bd. 40, Sarajevo – Budapest 2010, 89–102.
- Gruber, H. et al. 1994, Die Grafen von Helfenstein. Stationen ihrer Geschichte, Begleitheft zur Ausstellung im Alten Bau Geislingen, Veröffentlichungen des Stadsarchivs Geislingen, Bd. 19, Geislingen an der Steige 1994.
- Kerler, H. F. 1840, Geschichte der Grafen von Helfenstein – nach den Quellen dargestellt, Ulm 1840.
- Lovrenović, D. 1999, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), Forum Bosnae 3–4, Sarajevo 1999, 227–287.
- Lovrenović, D. 2004, Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje, Bosna Franciscana 21, Sarajevo 2004, 173–203.
- Lovrenović, D. 2006, Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2006.
- Mahnič, K. 2006, Srednjeveški ženski pečati iz Arhiva Republike Slovenije, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2006.
- Новаковић, С. 1884, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности, Годишњица Николе Чупића, књ. VI, Београд 1884, 1–140.
- Палавестра, А. 2010, Илирски грбовници и други хералдички радови, Завод за уџбенике – Досије, Београд 2010.
- Piekosiński, F. 1899, Pieczęcie polskie wieków średnich, Cz. I – Doba Piastowska, Krakow 1899.
- Piekosiński, F. 1936, Pieczęcie polskie wieków średnich doby Piastowskiej (uzupełnienie), Krakow 1936.
- Posse, O. 1910, Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806, Bd. II (1347–1493), Wilhelm Baensch, Dresden 1910.
- Rabić, N. 2014, Maria ... von Bosnien: bosanska vojvotkinja – njemačka grofica, Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) XVII/3, Sarajevo 2014, 105–129.
- Радонић, Ј. 1938, Једна наша заборављена кнегињица у Швабенланду, У: Слике из историје и књижевности, Државна штампарија краљевине Југославије у Београду, Београд 1938, 111–121.
- Rodinis, A. 2014, Povratak povelje kralja Dabiše. Izvršenje arhivskih sporazuma i restitucija građe, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo 2014.
- Schön, T. 1892, Die Gräfin Maria von Helfenstein, geborene Prinzessin von Bosnien, auf Burg Ueberkingen bei Geislingen, Diözesan-Archiv von Schwaben 9/21–22, Stuttgart 1892, 82–87.
- Schuhholz, A. 1994, Ulrich (X.) und seine Gemahlin Maria von Bosnien, In: Die Grafen von Helfenstein. Stationen ihrer Geschichte, Begleitheft zur Ausstellung im Alten Bau Geislingen, Veröffentlichungen des Stadsarchivs Geislingen, Bd. 19, Geislingen an der Steige 1994, 27–42.
- Smičiklas, T. 1910, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. VIII (1301–

- 1320), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1910.
- Соловјев, А. 2000, Историја српског грба и други хералдички радови, Правни факултет – Досије, Београд 2000.
- Stälin, C. F.* 1842, Beschreibung des Oberamts Geislingen, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart – Tübingen 1842.
- Štih, P.* 2006, Celjski grofje kot dediči bosanske krone – Listina bosanskega kralja Tvrtka II Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427, U: Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik, Založba ZRC – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 2006, 79-103.
- Thallóczy, L.* 1893, Prilozi k objašnjenju izvorâ bosanske historije, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini V, Sarajevo 1893, 3-34.
- Thallóczy, L.* 1895, Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 3, Wien 1895, 298-371.
- Thallóczy, L.* 1906, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arkiva, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XVIII, Sarajevo 1906, 401-444.
- Thallóczy, L.* 1914, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Duncker & Humblot, München – Leipzig 1914.
- Theiner, A.* 1863, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, vol. I (1198-1549), Romae 1863.
- Voje, I.* 1973, Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, U: Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 53-67.
- Voje, I.* 1981, Katarina Celjska – Kotromanićka in njen pečat, Celjski zbornik (1977-1981), Celje 1981, 287-292.